

OTCEPLJENJE, NASILJE I DRŽAVNI RAZLOG

Aleksandar Pavković

Macquarie University, Sydney

SAŽETAK

Koji instrumenti nam stoje na raspolaganju da stvorimo nove države putem otcepljenja (secesija)? I daje je veoma rasprostranjeno korišćenje sile u svrhe stvaranja novih država. Ali nakon uspešnog otcepljenja SAD od Velike Britanije 1776. godine, mobilizacija običnih građanja u svrhe zahteva i podrške sopstvene države, države koje oni kontrolišu, postepeno je postalo glavni instrument stvaranja država. Ovaj rad razmatra različite modele masovne mobilizacija u svrhe otcepljenja kao i nekoliko etičkih pitanja koje se javljaju u vezi sa njom.

KLJUČNE REČI: Stvaranje država, otcepljenje (secesija), masovna mobilizacija, korišćenje sile.

OTCEPLJENJE I DRŽAVNI RAZLOG

U svom uticajnom delu *O državnom razlogu (Della Ragione di Stato, 1589)*, Đovani Botero (Giovanni Botero) državni razlog definiše kao „poznavanje sredstava pomoću kojih bi takav dominion [Država] mogao da se osnuje, očuva i poveća“. U ovom radu usredsredićemo se na „osnivanje“ država, to jest, na stvaranje nove države od već postojeće države. Prvenstveni (premda ne i jedini) način stvaranja nove države jeste odvajanje teritorije i njenog stanovništva iz postojeće države i osnivanje nove države na toj teritoriji. Ovakvo stvaranje nove države svakako zahteva i „poznavanje“ sredstava pomoću kojih se države mogu stvoriti. U doba Botera i njegovog prethodnika Makijavelija, stvaranje nove države prvenstveno je bilo pitanje prenošenja vlasti nad nekom teritorijom sa jednog vladara na drugog. Ovo je slučaj i u naše doba: stvaranje nove države uvek uključuje transfer vlasti sa jedne grupe ljudi – vladajuće elite – na drugu grupu koja onda postaje vladajuća elita nove države. U Boterovo i Makijavelijevo doba, transfer vlasti sprovodio se uz pomoć oružane sile, često sastavljene od plaćenika: novi vladar bi izgnao prethodnog vladara oružanim snagama ili pretnjom

silom, a potom bi upotrebio vojsku da uspostavi vlast u novoj državi koju bi stvorio. U *Vladaocu [Il Principe]* Makijaveli nudi neke praktične savete kako se oružana sila može efikasno i ekonomično upotrebiti u ovu svrhu. Ali, on takođe primećuje da gola snaga oružja nije dovoljna za održavanje novog vladara na vlasti nakon što je njegova vlast uspostavljena. U naše doba, međutim, oružana sila nije više dovoljna čak ni da osnuje novu državu, a kamoli da je održi. U nekim slučajevima, oni koji su želeli da stvore novu državu – secesionisti – morali su da koriste silu da izbacе odnosno uklone oružane snage postojeće države. U ovim slučajevima, upotreba oružane sile činila se nužnom za stvaranje nove države.¹ Ali, neki slučajevi su dokazali da za stvaranje nove države upotreba sile više nije nužna.

Ovo se upravo desilo u Skandinaviji 1905. godine: nova nezavisna država, Kraljevina Norveška, stvorena je od Ujedinjenih kraljevstava Norveške i Švedske i u ovom procesu nijedna strana nije koristila silu (Pavković & Radan 2007, 65-73). Stvaranje nove države od teritorije postojeće države zove se „otcepljenje“ odnosno „secesija“ od latinske reči „secessio“ koja se može prevesti kao „povući se“.² Otcepljenje (secesija) je, prema tome, povlačenje neke teritorije i njenog stanovništva iz postojeće države i stvaranje nove države na toj teritoriji.³ Otcepljenje Norveške iz zajedničke države Norveške i Švedske nije uključivalo upotrebu sile; postojala su i brojna druga otcepljenja koje su bila isto tako izvedena nenasilnim ili mirnim putem. Na sličan način, Island se odvojio od Kraljevine Danske 1944. godine, Letonija i Estonija od SSSR⁴ 1990/91, Makedonija od SFR Jugoslavije 1991. i Slovačka od Česke i Slovačke Federativne Republike (ranije zvane Čehoslovačka) 1992. godine. Najskorije mirno odnosno nenasilno otcepljenje bilo je otcepljenje Crne Gore od Državne Zajednice Srbije i Crne Gore (ranije Savezna Republika Jugoslavija), 2006. godine. Prema tome, za stvaranje nove države i prenos vlasti sa jedne vladajuće elite na drugu korišćenje oružane sile više nije nužno.

Ipak, u periodu od 1945. godine do danas, nasilna otcepljenja bila su brojnija od nenasilnih odnosno mirnih. Oružana sila korišćena je od strane secesionista protiv države domaćina u sledećim slučajevima *uspešnih*

1 Za diskusiju videti Pavković 2010.

2 Za poreklo reči „secessio“ i otcepljenje videti Hillard 2008.

3 Naučnici se uveliko razlikuju u svojim definicijama otcepljenja. Za diskusiju o ovim razlikama videti Radan 2008 i Pavković 2013.

4 Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) raspao se decembra 1991. kao rezultat dogovora predsednika federalnih jedinica SSSR – Belorusije, Ukrajine i Rusije, održanog u Belorusiji. Baltičke republike SSSR, Estonija, Letonija i Litvanija, već su se otopile avgusta 1991. i Državni savet SSSR-a je septembra 1991. priznao njihovu nezavisnost (otcepljenje). Preostalih 13 saveznih republika (federalnih jedinica) SSSR-a nije steklo nezavisnost putem otcepljenja od SSSR-a već raspadom te federacije.

otcepljena: Bangladeša od Pakistana (1974)⁵; Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine od Jugoslavije (1991/2); Eritreje od Etiopije (1993); Kosova od Srbije (2008)⁶; Istočnog Timora od Indonezije (2002) i Južnog Sudana od Sudana (2011). U navedenim slučajevima, uprkos često decenijama dugom oružanom sukobu sa državom domaćinom, otcepljena država je na kraju dobila priznanje svoje nezavisnosti od države domaćina (godina priznanja data u zagradama) ili, u slučaju Kosova, velikog broja članica UN uključujući većinu stalnih članica Saveta bezbednosti UN. Sve ove otcepljene države (osim Kosova) postale su članice UN. Ovo priznanje nezavisnosti od strane države domaćina i njihovo članstvo u UN zaokružili su proces otcepljenja i potvrdili nezavisnost nove države. Postojao je još veći broj nasilnih *pokušaja* otcepljenja, u kojima otcepljena teritorija nije uspjela da dobije priznanje države domaćina niti značajnog broja država članica UN: Katanga od Konga, Bijafra od Nigerije, Republika Srpska Krajina (od Hrvatske), Republika Srpska (od Bosne i Hercegovine), Tamil Eelam (od Šri Lanke), Južna Osetija i Abhazija (od Gruzije), Nagorno-Karabah (od Azerbejdžana), Pridnjestrovlje (od Moldavije), Čečenija (od Rusije), Somalilend (od Somalije), Slobodna Država Ačeh (od Indonezije). U većini ovih slučajeva secesionisti su se borili protiv oružanih snaga države domaćina, ali ili nisu bili u stanju da odbrane teritoriju koju su osvojili od snaga države domaćina ili su to mogli da učine samo uz pomoć susednih država; u ovom drugom slučaju, i pored pomoći susedne države (ili više njih), otcepljene države nisu dobile široko međunarodno priznanje (slučajevi Južne Osetije, Abhazije, Nagorno-Karabaha i Pridnjestrovlja). U slučaju Somalilenda, država domaćin, Somalija, bila je usred građanskog rata i stoga nije više efektivno ni funkcionisala niti je bilo koja grupacija u toj državi nije imala efikasnu snagu da se odupre pokušajima otcepljenja.

Iako su nasilni pokušaji otcepljenja brojniji od nenasilnih (mirnih), da li će neki pokušaj otcepljenja u krajnjoj liniji biti uspešan ili ne, *ne zavisi* od toga da li je nenasilan ili praćen nasiljem. U naše doba, ako države domaćini u početku odbijaju da se saglase sa otcepljenjem dela njihove teritorije, ključ za uspešno otcepljenje tih teritorija je podrška i eventualno priznanje od strane drugih država, naročito „velikih sila“ ili stalnih članica Saveta bezbednosti UN (SBUN). U svim navedenim uspešnim nasilnim otcepljenjima, tokom oružanih borbi sa državom domaćinom

5 Datum u zagradi označava godinu kada je država domaćin konačno priznala nezavisnost otcepljene države. U mnogim, premda ne u svim slučajevima, sukob oko otcepljenja trajao je decenijama pre nego što se država domaćin konačno saglasila sa otcepljenjem i na kraju priznala nezavisnost.

6 Ovo je godina kada su SAD i većina država članica EU priznale nezavisnost Kosova. U vreme pisanja ovog rada (2012), država domaćin, Srbija, kao ni Rusija ni Kina, nisu priznale njegovu nezavisnost (Kubo 2011).

secesioniste su podržavale ili regionalne sile (na primer, Indija ili Australija) i/ili jedna ili više stalnih članica SBUN. U većini neuspelih pokušaja otcepljenja, takva podrška je ili izostala ili je bila ograničena na države koje nisu bile stanju da izvrše dovoljan uticaj na državu domaćina da bi ona priznala nezavisnost otcepljene države.

Postoje različiti razlozi zbog kojih će regionalne i „velike“ sile verovatno nastaviti da *selektivno* podržavaju nasilne pokušaje otcepljenja. U nekim slučajevima, ove sile (to jest, njihovi vođe/elite) možda veruju da je jedini način za okončanje sukoba i zaustavljanje nasilja da se secesionisti podrže protiv države domaćina i da se ona primora da prizna otcepljenje. U drugim slučajevima, ove prosecesionističke sile su možda došle do zaključka da će otcepljena država i secesionistički režim koji podržavaju obezbediti saveznika pouzdanijeg nego što je država domaćin, ili da moć države domaćina treba da se umani otcepljenjem dela njene teritorije. Ovakva verovanja o secesionistima i njihovim protivnicima rukovodeće elite regionalnih ili svetskih sila dobijaju u kontekstu nadmetanja za moć i uticaj u koje se njihove države uključuju u okviru sadašnjeg relativno haotičnog međunarodnog sistema; u ovom sistemu, mnoge države izgleda da traže relativne prednosti u odnosu na druge države i putem podrške nasilnim secesionističkim pokretima. U mnogim slučajevima otcepljenja, vlade drugih država – regionalnih ili svetskih sila – podržavale su nasilne secesionističke pokrete iz razloga obe vrste – to jest, i iz humanitarnih (moralnih) i iz geopolitičkih (amoralnih) razloga.

Imajući u vidu da su druge države, i stalne članice SBUN i regionalne sile, spremne da podrže secesionističke pokrete koji koriste nasilje protiv države domaćina, upotreba nasilja u sprovođenju otcepljenja izgleda kao racionalan izbor: čak i ako su im oružane snage slabije u odnosu na snage države domaćina (kako je uglavnom slučaj), secesionisti mogu da se suprostave oružanim snagama države domaćina (i/ili napadnu njene civilne ciljeve), istovremeno pokušavajući da zadobiju podršku i pomoć, kao i intervenciju, drugih država. Slučaj Kosova predstavlja najskoriji primer uspešne strategije ove vrste. Ali, u mnogim drugim slučajevima, ova vrsta strategije nije bila uspešna i mnogi nasilni pokušaji otcepljenja propali su uz gubitke mnogih života.

Sve dok sile van secesionističkih oblasti žele da postignu konkurentnu (i/ili moralnu) prednost nad drugim državama putem podrške nasilnim secesionističkim pokretima, a ovi se secesionistički pokreti na tu podršku oslanjaju, nije verovatno da će korišćenje nasilja u sprovođenju otcepljenja postati dovoljno kontraproduktivno ili zabranjeno. U tom smislu još uvek živimo u svetu, sličnom onom u kome su živeli Botero i Makijaveli, u kojem politika sile i državnog razloga dozvoljava ili čak olakšava upotrebu nasilja za sprovođenje političke kontrole nad nekom teritorijom.

Ipak, uprkos tome, u nekom – premda malom – broju slučajeva, secesionisti i njihove političke elite uspjeli su da bez upotrebe sile steknu upravo tu vrste isključive političke kontrole nad teritorijom koja je potrebna za njeno otcepljenje: možda je ipak u naše doba miran odnosno nenasilan transfer vlasti izvodljiviji nego što je bio u doba Botera i Makijavelija. Šta se promenilo? To jest, šta je, u našem svetu, omogućilo uspešna otcepljenja bez upotrebe sile? Da bismo odgovorili na ovo pitanje, ukratko ćemo se osvrnuti na instrumente koje secesionisti danas koriste kako bi ukinuli odnosno uklonili kontrolu države domaćina nad teritorijom koju oni traže i stekli nad njom kontrolu koja je neophodna za njeno otcepljenje.

NEMA OTCEPLJENJA BEZ MOBILIZACIJE

U prošlom veku, nijedna nova država nije bila stvorena putem otcepljenja bez prethodne mobilizacije stanovništva teritorije koja želi da se otcepi. Ovo nije bio slučaj u doba Botera i Makijavelija: mobilizacija stanovništva nije bila neophodna ili nužna i bila je relativno retka. Ovde pod otcepljenjem očigledno ne podrazumevamo odvajanje teritorije koje je sprovedeno nasilnim osvajanjem od strane neke *druge* države. Države stvorene na ovaj način – kao što je Mandžuko (1932) i Nezavisna Država Hrvatska (1941) – nisu bile stvorene otcepljenjem nego vojnim osvajanjem od strane druge države i nisu uključivale mobilizaciju stanovništva.⁷ Mogući (rani) izuzetak od pravila „nema otcepljenja bez mobilizacije“ bio je slučaj Paname koja se otcepila od Kolumbije 1903. godine kao rezultat državnog udara uz podršku američkih ratnih brodova.

Jedan od prvih slučajeva mobilizacije za otcepljenje bila je mobilizacija (belih) doseljenika u britanskim kolonijama u Severnoj Americi protiv britanske krune i njene vlasti. Mobilizacija i njen ishod – Deklaracija nezavisnosti SAD (1776) – u mnogim aspektima su postali model kasnijih mobilizacija. Kao što Deklaracija očigledno pokazuje, mobilizacija je bila zasnovana na seriji optužbi (ili podstaknuta njima) protiv navodnih zloupotreba vlasti od strane britanske krune i njenih predstavnika. Ove zloupotrebe bile su predstavljene kao slučajevi nepravde i kršenja „prirodnih“ prava građana u kolonijama. „Dobri ljudi“ ovih kolonija (kako ih Deklaracija naziva) bili su stoga pozvani da brane svoja prava i slobode. Nezavisnost – to jest otcepljenje – bila je zatim predstavljena kao *jedini* lek protiv ovih zloupotreba. U prvoj fazi svoje odbrane prava, ovi „dobri [beli] ljudi“ su mobilisani da

7 Pošto je državama stvorenim vojnim osvajanjem o strane drugih država nedostajalo i međunarodno priznanje i odanost njihovog stanovništva, većina ih je nestala kada im je država-sponzor bila poražena ili povukla svoju podršku. Videti Geldenhuys 2011.

učestvuju u javnim demonstracijama kako bi pokazali svoje nepoštovanje zakona i zakonskih predstavnika britanske krune; Bostonska čajanka bila je javna demonstracija neposlušnosti *par excellence*. Ali kako je britanska kruna počela da koristi silu protiv demonstranata i onih koji su pokazivali neposlušnost, odbrana od ovih nasilnih akcija zahtevala je mobilizaciju i organizaciju druge vrste. Druga faza mobilizacije uključivala je organizaciju posebnih organa vlasti, uključujući oružane snage, uz istovremenu mobilizaciju stanovništva da podrži ove nove institucije, učestvuje i radi u njima. Ukratko, odbrana sopstvenih prava i sloboda zahtevala je od neposlušnog stanovništva britanskih kolonija da organizuje i podrži sopstveni državni aparat koji će vladati teritorijama na koje polažu prava ovi „dobri ljudi“. Time se i pokazalo da je otcepljenje jedini lek za kršenje ovih prava od strane države domaćina.

Dinamike mobilizacije pri otcepljenju u većini slučajeva otcepljenja u prošlom i ovom veku prate gornji dvofazni obrazac. U nekim slučajevima, proces mobilizacije bio je produžen – na primer, na Kosovu, albansko stanovništvo bilo je već 1981. godine mobilisano da javno demonstrira i da tim putem zahteva posebnu federalnu jedinicu (posebnu državnu organizaciju) na teritoriji na koje polaže pravo. Ali, druga faza mobilizacije, mobilizacija stanovništva na oružani ustanak i regrutacija za oružane snage militantne Oslobođilačke vojske Kosova morala je da čeka do 1998. godine (Kubo 2011).

Nužan preduslov za secesionističku mobilizaciju je artikulacija nezadovoljstva koja se koristi kao okidač narodne mobilizacije i podrška za nju. Postoji gruba podela na tri vrste problema koje zagovornici otcepljenja koriste da među stanoviništvom – svojoj ciljnoj grupi – stvore podršku za otcepljenje: prvo, pretnje bezbednosti i identitetu njihove ciljne grupe; drugo, nejednakost njihove ciljne grupe u odnosu na većinsku grupu države domaćina; i, treće, bezdržavnost ciljne grupe. Ovo treće je *sui generis* tip razloga za otcepljenje koji se u najopštijoj formi može formulisati kao: *moja* grupa nema sopstvenu državu – a ipak, kao mnoge druge grupe koje je imaju, *moja* grupa je takođe zaslužuje!

Pretnje bezbednosti i identitetu grupe mogu da se kreću od masovnog ubijanja i zatvaranja njenih članova do asimilacije i gubitka posebne kulture i kulturnih karakteristika. Nejednakost može da se kreće u rasponu od systemske, državno-sponzorisanе diskriminacije neke grupe, njenog nejednakog pristupa političkom odlučivanju u državi domaćinu, do nejednakog priznavanja njenih kulturnih simbola i praznika. Odsustvo posebne države – bezdržavnost – može se smatrati nezasluženom istorijskom nepravdom (grupa je navodno u prošlosti imala sopstvenu državu) ili pojednako nezasluzenim udarcem dostojanstvu ciljne grupe (pošto druge susedne ili rivalske grupe kontrolišu svoju sopstvenu državu ili sopstveni državni aparat).

U secesionističkoj mobilizaciji zagovornici otcepljenja često kombinuju ova tri tipa optužbi. Kako pokazuje Deklaracija nezavisnosti SAD-a, neravnopravan pristup odlučivanju (nedostatak političkog predstavljanja stanovništva britanskih kolonija) može da se efektivno kombinuje sa pretnjama identitetu (kako kaže Deklaracija, „slobodno rođenih Engleza“ i njihovih prava) i bezbednosti (arbitrarno oporezivanje i hapšenja). Pretnja bezbednosti je naročito moćan instrument mobilizacije ako je grupa bila izložena šteti ili nepravdi u prošlosti: masovna ubistva ili politike nasilne asimilacije sprovedene u prošlosti mogu lako da stvore strah od ponavljanja. Na primer, nasilno isterivanje Čečena iz Čečenije 1944. godine upotrebljeno je da se 1989-1999. stvori strah od njegovog ponavljanja. A u odsustvu bilo kakve očigledne pretnje bezbednosti stanovništva ili nejednakosti, bezdržavnost može da se pokaže kao jednako moćan instrument mobilizacije (kako je učinjeno u Norveškoj 1904. i Slovačkoj 1992. godine).

Verovatno nema manjinske grupe koje ne bi bila u stanju da se služi bar jednom od prve dve vrste pritužbi pa dakle i razloga za otcepljenje. A ako sve drugo propadne, uvek postoji treći, bezdržavnost. Ipak, mnoge manjinske grupe, uprkos takvim razlozima za nezadovoljstvo, ne pokazuju znake secesionističkog pokreta: *puko postojanje* nezadovoljstva ili nezadovoljstava daleko je od dovoljnog da generiše secesionistički pokret. Da bi do njega došlo, zagovornici otcepljenja moraju da ubede svoje ciljno stanovništvo da im je država potrebna ili da je zaslužuju *kao jedini lek* za svoje nezadovoljstvo. Države domaćini ili njihovi političari često pomažu secesionistima, bilo jačanjem doživljenih pretnji i postojećih nejednakosti, ili priznavanjem ovih problema i pokušajima da se oni reše. Britanska kruna, svojom oružanom intervencijom u severnoameričkim kolonijama i pokušajima da suzbije proteste ovih doseljenika silom, samo je pojačala pretnje koje je nejednaka politika oporezivanja (njima su nametnuti porezi koje stanovnici države domaćina nisu plaćali) ranije postavila pred doseljenike u ovim kolonijama. Ali, secesionisti su nekada u mogućnosti da predvide političke odluke i odgovore države domaćina i provociraju onaj odgovor države domaćina koji im najviše odgovara. Vođe Lige Avami, glavne stranke u (tadašnjem) Istočnom Pakistanu, 1971. su verovatno mogli da predvide odgovor pakistanske vojne vlade na slom pregovora oko ustavnog rešenja usred masovnih demonstracija i generalnog štrajka Bengalaca u toj provinciji; mogli su da, na osnovu pakistanskih vojnih odgovora u prošlosti, predvide da će pakistanski generali koristiti svoje oružane snage da preuzmu vlast u Istočnom Pakistanu. Upravo je pakistanski vojni napad na civilno stanovništvo (i na oružane snage pod kontrolom Lige Avami) koji je usledio u Istočnom Pakistanu, bilo ono što je 17. aprila 1971. postalo okidač za proglašenje nezavisnosti države pod imenom Bangladeš. Ali često secesionisti nemaju načina da predvide ili provociraju akcije države domaćina i mogu samo da čekaju

na mogućnost da se podignu i pokušaju masovnu mobilizaciju. Slabljenje državne kontrole nad stanovništvom – poput Gorbačovljeve *glasnosti* u SSSR 1980-ih – povremeno pruža priliku za organizovanje masovnih dešavanja (kao što su masovne proslave i demonstracije u baltičkim republikama 1988-90) koje artikulišu separatističke zahteve koji bi mogli da se (i koji se zaista) lako transformišu u zahteve za otepljenjem.

Mobilisanje stanovništva za podršku otepljenju uključuje i poznavanje problema na koje se stanovništvo žali, njihovih nezadovoljstava i politike i stavova države domaćina, kao i strpljenje u čekanju prave šanse. U tom smislu, umeće mobilizacije za otepljenje je ipak još jedan „državni razlog“ koga je u naše vreme potrebno spoznati i savladati radi osnivanja novih država.

ODGOVORI DRŽAVA DOMAĆINA NA SECESIONISTIČKO NEZADOVOLJSTVO

Kako država domaćin može da odgovori na ovakve optužbe i da tako izbegne njihovo korišćenje za secesionističku mobilizaciju? Imajući u vidu različite razloge za otepljenje, nije moguće čak ni pretpostaviti a kamoli preduprediti sve moguće sporove ili njihove uzroke. Na primer, postoje mnoge nacionalne manjine na svetu koje nemaju svoju državu; sa našim današnjim znanjem ne bi bilo moguće predvideti kada će i da li će bezdržavnost postati potencijalni motiv za otepljenje bilo koje nacionalne grupe. Ali, postoje brojne politike koje će verovatno poslužiti kao okidač ili dovesti do artikulacije neraspoloženja protiv matične države. Postoje dve vrste politika čiji su efekti na secesionističko raspoloženje i mobilizaciju dobro dokumentovani (Horowitz 1985). Eksploatacija rudnih ili industrijskih bogatstava regiona naseljenog nacionalnom manjinom od strane države domaćina, ukoliko ta manjina nema kontrolu niti uticaj na donošenje odluka u vezi te eksploatacije, obezbeđuje dobru podlogu za osećanje nejednakosti: manjini je nepravedno oduzeto posedovanje „sopstvenih“ resursa, što pokazuje njen nejednak status i bespomoćnost u državi domaćinu. Kao deo eksploatacije mineralnih/industrijskih resursa ili trgovinskih potencijala, država domaćin često naseljava pripadnike većinskog stanovništva na teritoriji manjine. Manjinsko stanovništvo može da ovo naseljavanje tuđinskog stanovništva na svojoj teritoriji vidi kao pretnju i svom identitetu i svojoj bezbednosti: naseljavanje predstavlja pretnju asimilacije manjine u većinu i takođe ukida svaku kontrolu manjine nad njenom zemljom i njenim izvorima prihoda.

Postoje brojne druge politike – uključujući one koje se odnose na jezik i religiju – koje mogu rezultirati secesionističkim raspoloženjem među manjinskim grupama. Trenutno se, međutim, možemo ograničiti na

ove dve – eksploataciju resursa određene teritorije i naseljavanje stranog stanovništva na njoj. Ključno pitanje je nedostatak kontrole od strane pripadnika manjine nad zemljom na kojoj žive, nad sopstvenim resursima i sopstvenim budućim okruženjem. Oni se, na primer, suočavaju sa budućnošću u kojoj će oni i njihova deca možda postati manjina u zemlji na kojoj žive i stoga potpuno zavisni od njene većine. Nedostatak kontrole kome su izloženi mogao bi da se uporedi sa onim koji osećaju ljudi podvrgnuti nasilnoj kolonizaciji. U slučajevima evropske kolonizacije, kolonijalne sile su takođe preuzimale kontrolu nad zemljom, eksploatisale njene resurse i naseljavale koga god su želele na teritoriji svoje nove kolonije. Ne iznenađuje da bi odgovor manjine na ove dve politike bio sličan odgovorima kolonijalnih naroda na evropsku kolonizaciju: one bi takođe želele da potencijalnom kolonizatoru, u ovom slučaju državi domaćinu, uskrate kontrolu nad njihovom zemljom. Kako ta država može da izbegne ovu vrstu neprijateljskog odgovora?

Očigledan odgovor je da se jednostavno prepusti manjinskom stanovništvu da kontroliše politike koje utiču na njegov život i na teritoriju na kojoj živi. Ovo ne znači nužno da država domaćin treba da preda potpunu kontrolu nad korišćenjem privrednih resursa sa određene teritorije predstavnicima njenog manjinskog stanovništva. To samo znači da predstavnici manjine ne samo da treba da imaju pristup odlučivanju o ovim pitanjima, već i moć veta na odluke koje mogu smatrati štetnim po svoje prihode i bezbednost. Drugim rečima, nema svrhe dati njihovim predstavnicima pravo glasa pri odlučivanju ako ne mogu da spreče ili modifikuju po njih štetne politike. Ukratko, to znači da bi o ovim pitanjima država domaćin morala da pregovara sa predstavnicima manjinskog stanovništva i morala da bude otvorena prema političkim opcijama koje bi, u jednom smislu, očigledno *više odgovarale* manjini nego državi domaćinu. Ovo zahteva prijateljsku politiku prema manjinama, sa stavom koji nije ni paternalistički (u smislu „mi znamo šta je dobro za vas“) ni pokroviteljski (kao što je „verujte nam, imamo više znanja i iskustva od vas“).

Brojne evropske i severnoameričke države razvile su i institucionalne mehanizme i politike koje su uspešno otklonile probleme ove vrste: Velika Britanija, Belgija i Kanada odmah padaju na pamet. Treba primetiti da nijedna od ove tri države nije imala *skorašnju* istoriju građanskih ratova i raspada. Državama koje su prolazile kroz periode unutrašnje dezintegracije i građanskih sukoba kao i invazija drugih država nije lako da stvore i primene institucionalne mehanizme koji bi mogli da uklone razloge za otcepljenje. Kao odgovor na pretnje dezintegracijom i stranom okupacijom, ove države su izgradile ideologije, politike i institucionalne mehanizme čija je namera da čuvaju zemlju od dezintegracije. Takve politike i mehanizmi usmereni su na centralizovanje kontrole nad čitavom

teritorijom države u prestonici države domaćina: dozvoliti manjinama da preuzmu kontrolu nad svojom teritorijom, sa tačke gledišta centralizovane države, svodi se na dozvolu njene potencijalne dezintegracije.

Postoje dve glavne prepreke sa kojima se takve centralizovane države suočavaju u delegiranju vlasti svojim manjinama: prva su jednostranački ili autoritarni politički sistemi koji karakterišu mnoge centralizovane države. Drugi je ideologija „jedinственe nacionalne države“, „vlasništva“ većinske grupe nad čitavom državnom teritorijom. Jednostranački ili autoritarni sistemi ne dozvoljavaju nijednom konkurentu za kontrolu nad državnom teritorijom da se pojavi ni u jednom njenom delu: svaki konkurentni izvor vlasti ili politička grupa posmatra se kao neprijatelj, a ne kao potencijalni partner. Stoga se svaka grupa koja pokušava da predstavlja manjinu i da pregovara sa centralnom vlašću države domaćina vidi kao državni neprijatelj. Pod ideologijom „jedinственe nacionalne države“ sadašnja nacionalna država jednostavno pretpostavlja da je čitava teritorija te države istorijski „u vlasništvu“ nacije koju ta država predstavlja, a koja se obično identifikuje sa njenim većinskim stanovništvom. Francuska tako pripada francuskoj, a Nemačka nemačkoj naciji. U ovoj vrsti ideologije, nacionalna teritorija postaje sveta: bilo kakav pokušaj oduzimanja nekog njenog dela oštećuje ili povređuje njenog vlasnika, naciju. Nacija, kao i svaki vlasnik, ima pravo da se brani od ove vrste štete, ako je potrebno oružanom silom. Ideja svete nacionalne teritorije od koje zavisi identitet nacionalne grupe koja je „poseduje“ glavni je ideološki uzrok kako nacionalističkih i secesionističkih sukoba (Toft 2003) tako i međudržavnih ratova (kao što je Prvi svetski rat).

Kao što se iz navedenog može videti, jednostranački režim koji podržava ideologiju svete nacionalne teritorije imao bi ozbiljnih teškoća da preda dovoljno kontrole nad delom državne teritorije manjinskoj nacionalnoj grupi koja je naseljava. Potrebe države domaćina i njenog većinskog stanovništva, kako ih tumače lideri jedine postojeće stranke, u takvom slučaju prevazilaze svaku brigu za identitet i bezbednost manjina. Ali ako lideri države domaćina nisu spremni da reše ove probleme, manjina ili bar neki njeni pripadnici biće – i obično jesu – skloni da potraže druga rešenja. Najsigurnije rešenje za njihovu zabrinutost za obezbeđivanje njihovog identiteta i opstanka kao i sticanje kontrole nad teritorijom na kojoj žive je, na kraju krajeva, stvaranje države na kojoj bi manjina imala kontrolu i koja bi joj garantovala identitet i bezbednost. Ukratko, ako država domaćin preti identitetu i bezbednosti manjine i ako nije spremna da ukloni ili minimizuje svoju pretnju, ta pretnja će veoma verovatno postati izvor secesionističkog nezadovoljstva i osnova za mobilizaciju za otcepljenje.

U tom trenutku, naravno, mnoge države domaćini mogu biti u iskušenju da za suzbijanje mobilizacije za otcepljenje upotrebe silu. Pomoću sile, država

domaćin može u najboljem slučaju da spreči javne manifestacije mobilizacije za otepljenje i osujeti javno delovanje secesionista. Ali, sila ne može da ukloni secesionističko nezadovoljstvo niti može da zaustavi ne-javnu ili tajnu mobilizaciju za otepljenje. Preseljenje, 1944, čitavog čečenskog stanovništva iz Čečenije u Kazahstan u SSSR niti je uklonilo njihovo nezadovoljstvo, niti zaustavilo kasniju mobilizaciju za otepljenje: upravo obrnuto, upotreba sile samo dodaje još jedan moćan razlog u već postojećem repertoaru. Dalje, jednom kada mobilizacija za otepljenje počne, postaje sve teže dobrovoljno asimilovati secesionističku ciljnu grupu u većinsko stanovništvo: kroz mobilizaciju za otepljenje, pripadnici manjinske grupe postaju svesni ne samo svog posebnog identiteta i svog „vlasništva“ nad teritorijom, već i sopstvenih interesa, različitih od interesa većinske grupe. Mobilizacija za otepljenje ima za cilj da pokaže koliko su interesi ciljne grupe različiti od interesa većinske grupe i države domaćina – i koliko bi se bolje ovim interesima služilo u državi koja *nije* država domaćina.

Usredsređivanjem na prednosti kakve bi takva posebna država donela pripadnicima ciljne grupe, mobilizacija za otepljenje smanjuje inicijative za asimilaciju u većinsku grupu. Argument secesionista ovde je prilično jednostavan: bolje je živeti u sopstvenoj državi koja se ne deli ni sa kakvom drugom grupom, nego živeti u državi domaćinu koja mora da se deli sa drugom većom grupom kojoj nikada neće u potpunosti pripadati, bez obzira koliko se ona trudila da sprovede asimilaciju. Ukratko, jednom započeta mobilizacija za otepljenje otežava rešavanje potencijalnih secesionističkih nezadovoljstava asimilacijom ciljne grupe u većinsku grupu. Jednom kada mobilizacija za otepljenje započne, ni upotreba sile niti asimilacija u većinsku grupu verovatno neće promeniti secesionističko raspoloženje. Kako se gore tvrdi, secesionističko nezadovoljstvo može biti, bar u nekim slučajevima, uklonjeno delegiranjem političke vlasti i kontrole na manjinsku grupu čime se njenim predstavnicima omogućava da modifikuju ili zaustave svaku politiku koju smatraju štetnom po svoje interese.

Šta ako država ne može nijednim od raspoloživih sredstava da efikasno ukloni secesionističko nezadovoljstvo? Ovde bi verovatno trebalo da se osvrnemo na lekcije mirnih otepljenja sa kojima smo i započeli ovaj rad.

OTKLANJANJE SECESIONISTIČKOG NEZADOVOLJSTVA OTCEPLJENJEM

Najjednostavniji – i ponekad najmanje skup – način otklanjanja secesionističkog nezadovoljstva jeste otepljenje nezadovoljnog stanovništva i teritorije koju ono naseljava. Otepljenje je, na kraju krajeva, usmereno na otklanjanje secesionističkih nezadovoljstava i u većini slučajeva uspeva u ovom

naumu. Otcepljenje je, naravno, najjednostavniji i najmanje skup način jedino ako je mirno. Kako da onda postignemo mirno otcepljenje?

Sva mirna otcepljenja u prošlom i ovom veku odigrala su se u višestranačkim sistemima u okviru kojih su secesionističke stranke mogle da dobiju većinu u predstavničkim skupštinama secesionističke teritorije. Drugim rečima, mobilizacija za otcepljenje je, pre otcepljenja, bila usredsređena na sticanje zakonski sankcionisanog političkog predstavljanja secesionističkih stranaka. Mogućnost kanalisanja mobilizacije kroz postojeće predstavničke političke sisteme odbacila je potrebu za primenom bilo kakvih nasilnih ili prinudnih metoda. Naravno, u većini slučajeva, mobilizacija stanovništva nije se sprovodila na *eksplicitno* secesionističkoj platformi. Mnoge stranke koje su vodile kampanju na secesionističkim teritorijama nisu rekle glasačima: „Glasajte za nas, mi ćemo vas otcepiti od države domaćina“. Ali one jesu glasačima manjinske grupe govorile da država domaćin ne radi u njihovu korist i da im je potrebno da steknu mnogo više kontrole nad svojom zemljom i njenim poslovima nego što su je u to vreme imale. Najvažnije, secesionističke stranke objasnile su glasačima da oni nemaju posebnu lojalnost ili veze sa državom domaćinom: predstavile su državu domaćina kao puki instrument za sprovođenje interesa upravo *drugih* nacionalnih grupa u okviru te države, a ne kao predmet lojalnosti ili odanosti njihove nacionalne grupe.

Sva ova mirna otcepljenja *bila su dogovorena* između političkih organa nesecesionističkih i secesionističkih delova države domaćina ili između organa centralne vlasti i secesionističkih organa. Možda je najvažniji aspekt svih mirnih otcepljenja *odsustvo otpora* dogovorenoj secesiji od strane centralne vlasti (ili nesecesionističkih političkih organa) u državi domaćinu. Ovo je u oštrom kontrastu sa slučajevima nasilnih otcepljenja: u svima njima, centralne vlasti ili nesecesionistički politički organi ne samo da su odbijali otcepljenje kao političku opciju, već su i angažovali oružane snage kako bi je suzbili. Tako su vojne vlade Nigerije (1967) i Pakistana (1971) smatrale veleizdajom pokušaje otcepljenja (Bijafre, odnosno Bangladeša) od teritorije zemlje domaćina i upotrebile masivnu oružanu silu da ih suzbiju. Predsednik Ruske Federacije Boris Jelcin, koji je bio izabran na višestranačkim izborima,⁸ iskoristio je vanredna predsednička ovlašćenja (zaobilazeći predstavnička tela) da angažuje ruske oružane snage protiv secesionističkih vlasti Čečenije (Pavković i Radan 2011, 114). Zašto se neke vlade opiru otcepljenju silom, a neke ne?

Vlade koje se opiru otcepljenju nisu se, u većini slučajeva, opirale gubitku nezamenjivog ili vrednog mineralnog ili drugog strateškog resursa. Većina teritorija koje su pokušavale da se otcepe bile su siromašne resursima ili

8 Izbori 1993. za koje mnogi posmatrači smatraju da su bili namešteni u njegovu korist.

industrijskim dobrima i njihov „gubitak“ ne bi naneo znatniju štetu privredi ili čak ugledu države domaćina. Čak i u Bijafri, istočnom regionu Nigerije, priobalna naftna polja, koja su još uvek bila u veoma ranoj fazi eksploatacije, mogla su se lako podeliti ili isključiti iz otcepljene teritorije (Pavković i Radan 2007: 99-101). Glavni (ali ne jedini) razlog za otpor ovim pokušajima otcepljenja bila je ideologija jedinstvene nacionalne države: u svim ovim slučajevima vladari države domaćina *verovali su* da teritorija koja se otcepljuje pripada državi domaćinu i naciji koju ona predstavlja. Otcepljenje je, po njihovim mišljenju, bilo oduzimanje integralnog dela države domaćina i stoga štetno za njenog „vlasnika“ – naciju.

Nasuprot tome, u svim slučajevima mirnih otcepljenja, vladari nesecesionističkih delova države domaćina *nisu* podržavali sličnu ideologiju jedinstvene nacionalne države. Oni i njihovo glasačko telo nisu verovali da postoji jedna nacija kojoj pripadaju teritorije Slovačke i Češke; ili jedna nacija kojoj pripadaju Crna Gora i Srbija, Norveška i Švedska, ili Makedonija i Srbija i druge južnoslovenske zemlje. U 19. veku konstruisane su ideologije „jedinstvene nacije“ koje su zaista tvrdile da postoji čehoslovačka ili jugoslovenska „nacija“ (ali ne i odgovarajuća norveška/švedska). Ali do vremena kada se pitanje otcepljenja pojavilo, 1990-ih, broj pobornika ove ideologije bio je zanemarljiv. Već 1990. godine ove ujedinjujuće ideologije „jedinstvene nacije“ iz 19. veka nisu imale nikakvu političku funkciju koju bi obavile u ovim državama. Nesecesionističko stanovništvo prihvatilo je da secesionističke teritorije prvo i pre svega pripadaju većinskom stanovništvu tih teritorija, što te nacije udaljava od nesecesionističkih. Nije reč, dakle, o tome da su vladari secesionističkih i neseesionističkih delova zanemarili ideologiju „jedinstvene nacionalne države“, još uvek prevladavajuću u današnjem svetu. Oni su jednostavno primenjivali ove ideologije na posebne nacionalne teritorije države domaćina, ali ne na čitavu državu domaćina.

U svetlu ovoga, politički lideri neseesionističkih delova države domaćina nisu imali ideološke razloge da se opiru ili suprotstavljaju otcepljenju nekog njenog dela. Možda bi se moglo tvrditi da kada država dostigne tačku u kojoj *nema sveobuhvatne* ideologije „jedinstvene nacionalne države“ koja teritoriju čitave države dodeljuje jednoj (pa makar i fiktivnoj) naciji, u tom trenutku je država u stvari *spremna* za fragmentaciju u posebne nacionalne države. U ovom radu neću dalje razvijati ovaj pravac argumenatacije. Ali treba primetiti da Kanada, Velika Britanija i Belgija svakako nisu dostigle tu tačku: još uvek postoji rašireno verovanje da Kanadu naseljavaju Kanađani, Veliku Britaniju Britanci, a Belgiju Belgijanci. U ovim zemljama, verovanje u sveobuhvatnu naciju koja naseljava čitavu državu domaćina koegzistira sa verovanjem da unutar ove nacije takođe postoje posebne nacionalne grupe, Kvebečani, Škoti, Flamanci, koji su u isto vreme Kanađani, Britanci i Belgijanci. Ukratko, ideologija jedinstvene nacionalne države nije nespojiva sa

ideologijom posebnih nacionalnih grupa unutar te države. Prema tome, ideologija „jedinstvene nacionalne države“ nije *nužno* prepreka institucionalnom rešavanju problema bezbednosti i identiteta manjinskih grupa (razmatranih u drugom delu ovog rada) niti je, dugoročno, prepreka dogovorenom otcepljenju. Ideologije koje proglašavaju državu domaćina za jedinstvenu naciju mogle bi se učiniti spojivim sa ideologijama posebnih nacionalnih grupa koje *dele* (ili naseljavaju) deo države domaćina. Kako bi se učinile spojivim, naravno da je neophodno da političke i kulturne elite države domaćina *pokažu volju* da kontrolu na tom teritorijom – i sa ideološke i sa institucionalne tačke gledišta – dele sa manjinskom grupom koja tu teritoriju naseljava.

Ukratko, čak i u državama koje promovišu ideologiju „jedinstvene nacionalne države“, strepnje manjinskih grupa za bezbednost i identitet mogu se rešavati onda kada elite države domaćina dokažu da su spremne da dele kontrolu nad teritorijama manjinskih grupa sa predstavnicima manjine. Tako je moguće sprečiti mobilizaciju za otcepljenje manjinskog stanovništva koje se suočava sa pretnjama po sopstvenu bezbednost i identitet čak i unutar države domaćina koja promovise neku vrstu ideologije „jedna nacija – jedna država“.

ZAKLJUČAK: NEKOLIKO ETIČKIH PITANJA

Secesionistička nezadovoljstva su efikasni instrumenti mobilizacije za otcepljenje u okolnostima u kojima država domaćin odbija da se bavi strahovima koji su uzrok tih nezadovoljstava. Ovde se postavlja sledeće etičko pitanje: koje norme ili principi daju manjinskim grupama pravo na zaštitu svog identiteta, svoje bezbednosti i svojih interesa? Zašto bi se država domaćin bavila ovim pitanjima, to jest, zašto bi štitila identitet i bezbednost manjinskih grupa na račun interesa većinskih grupa?

Ovaj rad ne bavi se gornjim etičkim pitanjem: nikakav pokušaj ovde nije učinjen da se formulišu ili identifikuju principi ili norme koje manjinskim grupama daju pravo na zaštitu njihovog identiteta, bezbednosti i interesa. Ali rasprava o secesionističkim nezadovoljstvima i mobilizaciji u ovom radu sugerise da mobilizacija za otcepljenje može da dovede do štetnih posledica i za većinske i za manjinske grupe pošto bi u ovom kontekstu i secesionisti i države domaćini bili skloni da pribegnu nasilju. Upotreba nasilja, kao pretpostavka ovog rada, nužno je štetna i za ljude koji su mu izloženi i za one koji ga koriste. Ako se ova pretpostavka prihvati, onda je u ovom kontekstu najvažnije sledeće etičko pitanje: kako izbeći nasilje ili njegovu primenu? To jest, kako izbeći najštetnije posledice nasilnih političkih akcija u kontekstu otcepljenja?

Naravno, može se postaviti i druga vrsta pitanja: koje etičke norme ili principi *opravdavaju* upotrebu nasilja u ovom kontekstu i ko je onda ovlašćen da upotrebi nasilje i u koje svrhe? Ne tvrdim da se ovo pitanje ne može ili ne treba postaviti. Ovde samo tvrdim da pitanje *izbegavanja* nasilja ima prednost u odnosu na pitanje *opravdanosti* njegove upotrebe. Zaista se može tvrditi da je u nekim kontekstima političko nasilje opravdano ili neophodno, ali bilo bi teško tvrditi da upotreba nasilja nije štetna. Naravno, neke političke ideologije, premda se slažu da je političko nasilje štetno, tvrde da svaka šteta koju političko nasilje izaziva može da bude – i u stvari jeste – prevladana višim ciljevima radi kojih se političko nasilje vrši. Tako, na primer, marksizam-lenjinizam tvrdi da je revolucionarno nasilje neophodno da bi se stvorilo besklasno društvo: izgradnja besklasnog društva tako opravdava ili poništava bilo koju štetu uzrokovanu revolucionarnim nasiljem.

Ovaj rad se ne bavi pitanjima opravdavanja upotrebe političkog nasilja. U njemu se jednostavno pretpostavlja da je političko nasilje koje izrasta iz secesionističkih nezadovoljstava štetno i da je tu štetu bolje izbeći. Osim pitanja političkog nasilja, ovaj rad se ne bavi ni pitanjem prava nacionalnih grupa, na primer, prava na samoopredeljenje. Bez obzira na to da li nacionalna manjina ima pravo da upravlja sobom (ima pravo na spoljno samoopredeljenje) ili ne, veoma je malo verovatno da će njeni pripadnici dozvoliti da budu asimilovani u većinsku grupu bez ikakvog otpora – naročito ako su im osim asimilacije otvorene druge političke opcije. Drugim rečima, koja god prava mogu ili ne moraju da imaju kao nacionalna grupa, bilo bi nerazumno očekivati odsustvo otpora politikama koje prete njihovom identitetu i bezbednosti. Prema tome, u svrhu bavljenja pitanjem bezbednosti i identiteta manjinske grupe, nije neophodno obraditi pitanje prava manjine na samoopredeljenje ili samoupravu; u ovu svrhu, sam pojam prava na samoopredeljenje možda čak uopšte ne bi ni bio toliko koristan (Pavković 2011).

U ovom radu pretpostavljam sam da i država domaćin i potencijalno nezadovoljne manjinske grupe imaju odgovornost da izbegnu štetu po svoje građane i zvaničnike, uključujući štetu koja proizilazi iz političkog nasilja. Nisam pretpostavljam ili tvrdio da jedna strana ima više odgovornosti od druge. Ali očigledno je da država domaćin, u većini situacija, ima na raspolaganju mnogo više moći nego grupa njenih građana udruženih po principu pripadništva istoj nacionalnoj grupi. U svetlu ovoga, država domaćin takođe ima više moći da nanese štetu. Od njih dve, država domaćin je u nekom smislu manje ranjiva od neke nacionalne manjine unutar nje. Nejednakost njihove moći i moći da nanesu štetu zaista može da stvori nejednakost u odgovornosti koju svaka strana ovde ima. Ali ovo pitanje očigledno prevazilazi temu ovog rada.

CITIRANA LITERATURA

- Doyle, D.H. (ed.) 2010. *Secession as an International Phenomenon*. Athens, GA: University of Georgia Press.
- Hillard, T. 2008. „The First Secessions“ u Pavković and Radan 2008
- Horowitz, D. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Geldenhuis, D. 2011. „Secession and Contested States“, u: Pavković and Radan 2011.
- Kubo, K. (2011), „Kosovo: Secession under UN Supervision“ u: Pavković and Radan 2011.
- Pavković, A. 2010. „By the Force of Arms: Violence and Morality in Secessionist Conflict“ u Doyle 2010.
- Pavković, A. 2011. „The Right to Secede: Do we Really Need it?“ u Pavković and Radan 2011.
- Pavković, A. 2013. „Secession and its diverse definitions“ u *The Refereed Proceedings of the 2012 Australian Political Studies Association Conference* na: <http://www.auspsa.org.au/>, str. 654-673.
- Pavković, A. with P. Radan 2007. *Creating New States: Theory and Practice of Secession* Aledershot, UK: Ashgate. (Prevod na srpski: *Stvaranje novih država. Teorija i praksa otcepljenja*, Beograd: Službeni glasnik, 2008)
- Pavković, A. i P. Radan (eds) 2008. *On the Way to Statehood: Secession and Globalisation*. (Aledershot, UK: Ashgate).
- Pavković, A. i P. Radan (eds) 2011. *The Ashgate Research Companion to Secession* Aledershot, UK: Ashgate.
- Radan, P. 2008. „Secession: A Word in Search of a Meaning“ u: Pavković and Radan 2008.
- Toft, M. D. 2003. *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests and the Indivisibility of Territory* Princeton: Princeton University Press.

SUMMARY

SECESSION, VIOLENCE AND REASON OF STATE

What means do we have to create new states by secession? The use of force is still a widespread instrument of state creation. But following the successful secession, in 1776 of the USA from Great Britain, mobilizing ordinary citizens to demand and support a state of their own (a state which they control) gradually became the principal instrument of state creation. The paper discusses various patterns of mass mobilization for secession and a few related ethical questions.

KEYWORDS: State creation, secession, mass mobilization, the use of force.